

Maria
Maślanka-Soro

ANTYCZNA
TRADYCJA
EPICKA
U DANTEGO

ANTYCZNA
TRADYCJA
EPICKA
U DANTEGO

W 750. rocznicę
urodzin Dantego

Nel 750° anniversario
della nascita di Dante

Maria
Maślanka-Soro

ANTYCZNA
TRADYCJA
EPICKA
U DANTEGO

Kraków

© Copyright by Maria Maślanka-Soro, 2015

Recenzenci:

prof. dr hab. Piotr Salwa

prof. dr hab. Jerzy Styka

Opracowanie redakcyjne:

Edyta Wygonik-Barzyk

Indeks:

Maria Maślanka-Soro

Projekt okładki i skład:

Emilia Dajnowicz

Na okładce wykorzystano zdjęcie pomnika Dantego Alighieri
przed kościołem Santa Croce we Florencji.

Publikacja została sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki,
przyznanych na podstawie decyzji DEC - 0632/B/H03/2010/38
(numer projektu badawczego NN103063238).

Wydanie publikacji zostało dofinansowane przez
Włoski Instytut Kultury w Krakowie.

ISBN 978-83-7638-548-8 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-606-5 (e-book)

KSIEGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:

www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz ważniejszych skrótów • 9

Wprowadzenie • 11

CZĘŚĆ PIERWSZA

RZYMSKA POEZJA EPICKA W KULTURZE ŚREDNIOWIECZA
I W TWÓRCZOŚCI DANTEGO PRZED *BOSKĄ KOMEDIĄ*

- I. Wergiliusz – *poeta philosophus* • 31
- II. *Ovidius amorigraphus* i *Ovidius maior* • 43
- III. Lukan – *poeta historicus* • 51
- IV. Stacjusz – *poeta tragicus* • 61
- V. Kultura klasyczna Danteo • 69
- VI. Rzymska epika w *Życiu Nowym* i w traktatach Danteo • 79

CZĘŚĆ DRUGA

BOSKA KOMEDIA DANTEGO: *MAGNI AUCTORES* W *MAGNUM OPUS* –
NATCHNIENIE I WYZWANIE

- I. „Io fui sesto tra cotanto senno” (*Inf.*, IV, 102):
Dante „definiuje” swoją poetykę • 103
- II. „O muse, o alto ingegno, or m'aiutate” (*Inf.*, II, 7):
sens twórczości poetyckiej u Danteo • 125
- III. Wergiliusz i *sacrum poema* (*Eneida*) jako prefiguracja
poema sacro (*Komedii*) • 139
 1. „Quel savio gentil, che tutto seppe” (*Inf.*, VII, 3):
Wergiliusz jako postać w poemacie Danteo • 139
 2. Dante-pielgrzym jako „nowy Eneas” • 188

3. „Lì si cantò non Bacco, non Peana” (*Par.*, XIII, 25):
przestrzeń zaświatów u Wergiliusza i Dantego • 202
4. „La verità nulla menzogna frodi” (*Inf.*, XX, 99): interpretacja
motywów, postaci i epizodów *Eneidy* w *Komedii* • 251
- iv. „Ovidio [...] io non lo 'nvidio” (*Inf.*, XXV, 97-99): Dantejska
przemiana *Metamorfoz* Owidiusza w *Komedii* • 301
 1. Uwagi wstępne • 301
 2. „Così vid'io la settimana zavorra / mutare e trasmutare”
(*Inf.*, XXV, 142-143): sens metamorfozy u Dantego • 310
 3. „Tu mi fai rimembrar dove e qual era / Proserpina nel tempo
che perdette / la madre lei, ed ella primavera” (*Purg.*, XXVIII,
49-51): interpretacja figuralna mitów Owidiańskich
w poemacie Dantego • 338
- v. *Farsalia* Lukana w *Komedii*: pomiędzy *sublime*
i *horridum* • 383
- vi. Stacjusz, *Tebaida* i jej inferalny wymiar w *Komedii*:
„Non altrimenti Tidëo si rose / le tempie a Menalippo
per disdegno” (*Inf.*, XXXII, 130-131) • 417

Zakończenie • 447

Bibliografia literatury cytowanej • 451

Indeks osobowy • 471

Streszczenie (Riassunto) • 487

INDICE

Elenco delle abbreviazioni più significative • 9

Premessa • 11

PARTE PRIMA

LA POESIA EPICA LATINA NELLA CULTURA MEDIEVALE
E NELLE OPERE MINORI DI DANTE

- I. Virgilio – *poeta philosophus* • 31
- II. *Ovidius amorigraphus* e *Ovidius maior* • 43
- III. Lucano – *poeta historicus* • 51
- IV. Stazio – *poeta tragicus* • 61
- V. Cultura classica di Dante • 69
- VI. Presenza dell'epica romana nella *Vita Nuova*
e nei trattati danteschi • 79

PARTE SECONDA

LA DIVINA COMMEDIA DI DANTE: MAGNI AUCTORES NEL MAGNUM OPUS –
ISPIRAZIONE E SFIDA

- I. “Io fui sesto tra cotanto senno” (*Inf.*, IV, 102):
Dante “definisce” la propria poetica • 103
- II. “O muse, o alto ingegno, or m'aiutate” (*Inf.*, II, 7):
il senso della creazione poetica in Dante • 125
- III. Virgilio e il *sacrum poema* (*Eneide*) come prefigurazione
del *poema sacro* (*Commedia*) • 139
 1. “Quel savio gentil, che tutto seppe” (*Inf.*, VII, 3):
Virgilio come personaggio nel poema dantesco • 139
 2. Dante-pellegrino come “nuovo Enea” • 188

INDICE

- “Lì si cantò non Bacco, non Peana” (*Par.*, XIII, 25):
la concezione dell’aldilà in Virgilio e in Dante • 202
3. “La verità nulla menzogna frodi” (*Inf.*, XX, 99):
l’interpretazione dei motivi, dei personaggi e degli
episodi dell’*Enaide* nella *Commedia* • 251
- iv. “Ovidio [...] io non lo ’nvidio” (*Inf.*, XXV, 97-99):
la metamorfosi dantesca delle *Metamorfosi* di Ovidio
nella *Commedia* • 301
1. Questioni preliminari • 301
2. “Così vid’io la settima zavorra / mutare e trasmutare”
(*Inf.*, XXV, 142-143): il significato della metamorfosi
in Dante • 310
3. “Tu mi fai rimembrar dove e qual era / Proserpina nel tempo
che perdette / la madre lei, ed ella primavera” (*Purg.*, XXVIII,
49-51): l’interpretazione figurale dei miti ovidiani nel poema
dantesco • 338
- v. *La Farsaglia* di Lucano nella *Commedia*: tra il *sublime*
e l’*horridum* • 383
- vi. Stazio, *Tebaide* e la sua dimensione infernale nella *Commedia*:
“Non altrimenti Tidèo si rose / le tempie a Menalippo per
disdegno” (*Inf.*, XXXII, 130-131) • 417
- Conclusione • 447
- Bibliografia della letteratura citata • 451
- Indice dei nomi • 471
- Riassunto • 487

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW

(z wyjątkiem biblijnych, które podano według Biblii Tysiąclecia; zob. *Bibliografia literatury cytowanej*, IV: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*)

a c. di	a cura di (opracował/-a)
<i>Aen.</i>	<i>Aeneis</i> (Wergiliusz)
<i>Conv.</i>	<i>Convivio</i> (Dante)
<i>Crat.</i>	<i>Cratylus</i> (Platon)
<i>De civ. Dei</i>	<i>De civitate Dei</i> (św. Augustyn)
<i>De cons. phil.</i>	<i>De consolatione philosophiae</i> (Boecjusz)
<i>De const. sap.</i>	<i>De constantia sapientis</i> (Seneka)
<i>De fin.</i>	<i>De finibus bonorum et malorum</i> (Cyceron)
<i>De off.</i>	<i>De officiis</i> (Cyceron)
<i>De re publ.</i>	<i>De re publica</i> (Cyceron)
<i>De vulg. el.</i>	<i>De vulgari eloquentia</i> (Dante)
<i>Div. Iul.</i>	<i>Divus Iulius</i> (Swetoniusz)
<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i> (Wergiliusz, Dante)
<i>ED</i>	<i>Enciclopedia Dantesca</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i> (Dante, Horacy, św. Augustyn, św. Hieronim)
<i>Eth. Nic.</i>	<i>Ethica Nicomachea</i> (Arystoteles)
<i>Etym.</i>	<i>Etymologiarum sive Originum libri XX</i> (Izydor z Sewilli)
<i>Gorg.</i>	<i>Gorgias</i> (Platon)
<i>In Somn. Scip.</i>	<i>In Somnium Scipionis</i> (Makrobiusz)
<i>Inf.</i>	<i>Inferno</i> (Dante)
koment.	komentarz
<i>LDS</i>	<i>Lectura Dantis Scaligera</i>
<i>LDT</i>	<i>Lectura Dantis Turicensis</i>
<i>Met.</i>	<i>Metamorphoseōn libri XV</i> (Owidiusz)
<i>Metaph.</i>	<i>Metaphysica</i> (Arystoteles)

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW

<i>Mon.</i>	<i>Monarchia</i> (Dante)
<i>Od.</i>	<i>Odysseia</i> (Homer)
<i>Par.</i>	<i>Paradiso</i> (Dante)
<i>Phaedr.</i>	<i>Phaedrus</i> (Platon)
<i>Phaed.</i>	<i>Phaedo</i> (Platon)
<i>Phars.</i>	<i>Pharsalia</i> (Lukan)
<i>Purg.</i>	<i>Purgatorio</i> (Dante)
<i>Sat.</i>	<i>Saturnalia</i> (Makrobiusz)
<i>Silv.</i>	<i>Silvae</i> (Stacjusz)
<i>S. T.</i>	<i>Summa theologiae</i> (Tomasz z Akwinu)
<i>Theb.</i>	<i>Thebais</i> (Stacjusz)
<i>Tusc.</i>	<i>Tusculanae disputationes</i> (Cyceron)

WPROWADZENIE

NINIEJSZA książka stanowi próbę zbadania w przekroju diachronicznym oraz synchronicznym sposobów funkcjonowania rzymskiej epiki – Wergiliusza, Owidiusza, Lukana i Stacjusza – w twórczości Dantego. Pośrednim celem pracy jest wskazanie kierunku rozwoju, w jakim podąża zainteresowanie wielkiego Florentczyka poezją antyczną w miarę jej coraz lepszego poznania i, przede wszystkim, osiągnięcia przez niego wyżyn kunsztu artystycznego, co idzie w parze z jego samoświadomością jako twórcy, który jako pierwszy w nowożytnej Europie może konkurować z największymi spośród antycznych poetów, a nie – traktując ich jako autorytety – korzystać jedynie ze spuścizny, którą pozostawili.

Na różnych etapach pisarstwa Dantego można dostrzec w tej kwestii wyraźną ewolucję: od fazy mniej lub bardziej biernej asymilacji do fazy twórczego dialogu w *Boskiej Komedii*, nacechowanego niekiedy polemicznie. W obrębie tego *magnum opus*, stanowiącego ukoronowanie całej jego twórczości, a zatem w wymiarze synchronicznym interesujące są rozmaite odcienie owego dialogu, jakościowo różnego w odniesieniu do dzieł każdego z wielkich epików i obejmującego różne poziomy tekstu. Nie bez znaczenia dla jego kształtu jest fakt wprowadzenia przez Alighieriego do swojego poematu postaci tych poetów, z których, jak wiadomo, Wergiliusz odgrywa jedną z bardziej kluczowych ról. Jest ona wyraźnie skorelowana z Dantejskim odczytaniem *Eneidy*, a zatem wcale nie tak oczywista i bezproblemowa, jak mogłaby się wydawać przy powierzchownej lekturze.

Ze względu na rodzaj, wagę i funkcje nawiązań do epiki antycznej, a więc również ich potencjał analityczno-interpretacyjny, punkt ciężkości w niniejszym studium przypada na drugą fazę, toteż jego trzon stanowi Część druga, dla której Część pierwsza funkcjonuje przede wszystkim jako kontekst, pozwalający lepiej dostrzec nowatorskie podejście Dantego w *Boskiej Komedii* do wielkiej spuścizny antyku, a także jego autentyczne zaangażowanie w kwestii jej oceny (i docenienia) oraz bezpośredniej z nią konfrontacji. Dlatego w obrębie Części pierwszej znalazły się rozdziały poświęcone późnoantycznej i średniowiecznej tradycji egzegetycznej *Eneidy*, *Metamorfoz*, *Farsalii* oraz *Tebaidy*, a także klasycznemu wykształceniu Dantego oraz elementom intertekstualnym wywodzącym się z powyższych dzieł w utworach powstałych lub ukończonych przed *Boską Komedią*. Zawarte tam cytaty i parafrazy, rzadziej interpretacje określonych epizodów czy postaci, służą celom przede wszystkim egzemplifikacyjnym, ilustracyjnym albo perswazyjnym, a zatem wpisującym się w ówczesną praktykę traktowania dziedzictwa antycznego selektywnie, dla bardziej wyrazistego wyrażenia poglądów retorycznych, etycznych, politycznych czy nawet teologicznych epoki średniowiecza, ale także dla przekazania treści o charakterze encyklopedycznym, np. historycznym lub geograficznym. Niekiedy Dante, wzorem współczesnych mu egzegetów, nadaje tekstom klasycznym i ich fragmentom sens alegoryczny albo też inspirowane interpretacjami zawartymi w późnoantycznych i średniowiecznych komentarzach, wprowadzając czasem pewne innowacje.

Tego rodzaju techniki korzystania z utworów epickich i innych są niemal zupełnie nieobecne w *Boskiej Komedii*, co oczywiście można wytłumaczyć w jakiejś mierze jej formą poetycką. Poezja, jak wiadomo, rządzi się innymi prawami niż proza, cechuje ją inny sposób ujęcia myśli, operujący obrazowaniem, często metaforycznym, figurami retorycznymi, a typowy dla niej skrót myślowy – w reminiscencjach czy aluzjach¹ – pociąga za sobą kondensację treści – którą, *nota bene*,

¹ Różnicę pomiędzy oddziaływaniem reminiscencji i aluzji na czytelnika trafnie określa G. Pasquali, *Arte allusiva*, w: idem, *Pagine stravaganti*, vol. 2, Sansoni, Firenze 1968, s. 275, gdzie pisze m.in., że reminiscencja może odbiorcy umknąć, lecz aluzja nie spełnia swojej funkcji, jeśli nie pamięta on tekstu, który jest przez nią przywołany.

Alighieri doprowadził do mistrzostwa. Jednak w tym wypadku chodzi o coś więcej: w swoim *magnum opus* inaczej postrzega on kulturę starożytną, nie czuje się związany ze współczesną mu *praxis*, a przy tym jest już w pełni świadomy własnego talentu i dysponuje bardziej dojrzałą wizją rzeczywistości, po przezwyciężeniu młodzieńczego kryzysu, który zaprowadził go do *selva oscura*, „ciemnego lasu” symbolizującego zagubienie moralne i intelektualne. Ponadto jego znajomość poezji antycznej w pierwszych latach XIV w., kiedy pisał *Piektło*² – przede wszystkim epiki Wergiliusza, Owidiusza, Lukana i Stacjusza, owych *regulati poetae*³, którzy zainspirowali go w sposób szczególny – jest już inna, dogłębna, przemyślana i – co nie mniej ważne – czerpana z bezpośredniej lektury⁴ ich dzieł. Komentarze późnoantyczne i *accessus ad auctores*⁵ odgrywają pewną rolę w obcowaniu Dantego z tekstami wymienionych twórców, ale jest ona na tyle marginalna, że nie ma większego wpływu na jego sposób odczytania i zreinterpretowania owych poematów, a poprzez nie kultury antycznej⁶.

² Chronologia *Boskiej Komedii* jest ciągle jeszcze przedmiotem dyskusji, jednak najbardziej prawdopodobne daty to: 1304-1308 (*Piektło*), 1308-1312 (*Czyściec*) i 1316-1321 (*Raj*); zob. E. Malato, *Dante*, Salerno Editrice, Roma 1999, s. 229 i nn.

³ Tak są nazwani w traktacie językowym *De vulg. el.*, II, VI, 7.

⁴ Bibliografię do tej kwestii podają przy omawianiu kolejnych autorów: tytułem przykładu zob. R. Hollander, *Dante's Use of Aeneid I in Inferno I and II*, „Comparative Literature”, 20, z. 2 (1968), s. 155-156, przyp. 17; P.S. Hawkins, *The Metamorphosis of Ovid*, w: *Dante and Ovid. Essays in Intertextuality*, ed. by M.U. Sowell, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, Binghamton (NY) 1991, s. 21. Warto zauważyć, że Dante nie wykazuje podejścia filologiczno-krytycznego do samego przekazu tekstów klasycznych, w przeciwieństwie np. do Petrarcki, który nie tylko kolekcjonował rękopisy (i kilka sam odkrył), lecz też je kolacjonował i starał się ustalać poprawne wersje. W *Komedii* mamy kilka dowodów na to, że Alighieri korzystał z błędnych wersji rękopiśmiennych, natomiast przewyższa on Petrarcę w przenikliwości, z jaką wnika w istotę danej historii czy epizodu mitycznego, np. w *Metamorfozach* Owidiusza; zob. na ten temat G. Martellotti, *Dante e i classici*, w: idem, *Dante e Boccaccio e altri scrittori dall'Umanesimo al Romanticismo*, con una premessa di U. Bosco, Olschki, Firenze 1983, s. 16-17.

⁵ Na temat zawartości i struktury typowego *accessus* zob. A.A. Iannucci, *Introduzione*, w: *Dante e la "bella scola" della poesia. Autorità e sfida poetica*, a c. di A.A. Iannucci, Longo, Ravenna 1993, s. 10.

⁶ Zob. *ibidem*, s. 30. Na temat śladów korzystania przez Dantego w *Komedii* z komentarza Serwiusza do *Eneidy* Wergiliusza zob. E. von Richthofen, *Traces of Servius in Dante*, „Dante Studies”, 92 (1974), s. 117-128.

Antyczna tradycja epicka u Dante jest ukoronowaniem dotychczasowych badań i przemyśleń Marii Maślanki-Soro, których ewolucję i rozwój można było śledzić w poprzednich jej publikacjach [...]. Autorka proponuje bardzo subtelną analizę najbardziej istotnych fragmentów poematu Dante'go: są to rozważania oparte na gruntowej znajomości tekstu i bogatej literatury przedmiotu oraz na własnej, pogłębionej i dojrzałej lekturze tego wyjątkowego arcydzieła. Najbardziej istotne cechy tej interpretacji to [...] zwrócenie uwagi na zaznaczenie przez samego Poetę ewolucji jego stosunku do podziwianych przezeń – bardziej lub mniej – rzymskich autorów oraz ciekawe rozwinięcie koncepcji realizmu figuralnego, przedstawionej niegdyś przez Ericha Auerbacha [...]. Studium Marii Maślanki-Soro *Antyczna tradycja epicka u Dante* oceniam bardzo wysoko. To bez wątpienia jedna z najlepszych polskich monografii italianistycznych ostatnich lat.

Z recenzji prof. dra hab. Piotra Salwy

To bardzo cenna pozycja w dorobku naukowym prof. dr hab. Marii Maślanki-Soro. Jej wydanie stworzy nową jakość w badaniach nad *Boską Komedią* Dante'go w głównym nurcie współczesnej intertekstualnej hermeneutyki [...]. Naukowa osobowość Marii Maślanki-Soro niejako predestynowała ją do napisania takiej książki: filolog klasyczny i italianistka – te właśnie kompetencje, połączone ze świetnym warsztatem literaturoznawczym i historyczno-kulturowym sprawiły, iż otrzymaliśmy prawdziwe *opus magnum*, zaskakujące swym rozmachem, doskonale i harmonijnie osadzone zarówno w dawnych, jak i współczesnych nurtach egzegetycznych metodologii, bardzo nowatorskie w swoim koncepcyjnym ujęciu, w sposób niezwykle przejrzysty i kompetentny wyjaśniające tajemnice Dantejskiej *lectio auctorum antiquorum*.

Z recenzji prof. dra hab. Jerzego Styki

www.akademicka.pl

ISBN 978-83-7638-548-8

